

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.393

UDK 321(497.6)“1918/1941“

Primljeno: 06. 06. 2023

Pregledni rad
Review paper

Elvis Fejzić

POLITIČKA MISAO U BOSNI I HERCEGOVINI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA: PRIMARNE ODREDNICE, KONTEKSTUALNA ISKUSTVA I TEMATSKE ORIJENTACIJE

Politička misao u Bosni i Hercegovini u periodu između dva svjetska rata markirana je sa državnim prosvjetiteljskim aktivitetom, ali i produkcijom koja ima panpolitička obilježja. Zbog toga je važno istražiti u kojoj mjeri tematska usmjerenost tadašnje bosanskohercegovačke političke misli korespondira sa najznačajnijim kontekstualnim događanjima u unutardržavnoj (jugoslavenskoj) i vandržavnoj sferi politike? Teorijski pristup koji ukazuje da je politički aktivitet, ponašanje i mišljenje determinirano izazovnim kontekstualnim odrednicama reprezentira jedan od klasičnih i temeljnih istraživačkih modela u politologiji. Ipak, dostignuti nivo političke svijesti, razvijenost političke kulture i uspostavljeni sistem vlasti u određenom državnom kontekstu mogu značajno uticati na tematski dijapazon političkog mišljenja, kao i na sudjelovanje građana u političkom procesu. Stoga je potrebno uzeti u obzir navedene kontekstualne i varijabilne odrednice u analizi tematske usmjerenosti bosanskohercegovačke političke misli u vremenu između dva svjetska rata. Nakon provedenog istraživanja bit će identificirani i detektirani dominirajući narativi i tematske preokupacije u tadašnjoj bosanskohercegovačkoj političkoj misli, a bit će ispitana i njihova kompatibilnost sa ključnim političkim izazovima.

Ključne riječi: politička misao; Bosna i Hercegovina; državna vlast; ideologija; politika

UVODNE INSTRUKCIJE

Razvoj političke misli u svim dosadašnjim političkim epohama koje su osiguravale autonoman znanstveni aktivitet determiniran je uveliko kontekstualnim okvirom, a to se u pravilu reflektira i na njene tematske preokupacije i usmjerenost. Tako je, na primjer, praktično primijenjena i etablirana prosvjetiteljska politika dala snažan poticaj naučnim istraživanjima u sferi demokratske vladavine, narodnog suvereniteta, predstavljanja, republikanizma, sekularizma, ustavnosti, političkih institucija i ideologija. Već u tom periodu istraživački fokus političkih mislilaca bio je predominantno usmjeren na državnu vlast, političke institucije i režime vlasti. Period između dva svjetska rata – kao označeni temporalni okvir – reprezentira jednu od najturbulentnijih političkih etapa u svjetskoj politici i ekonomiji, što je, u osnovi, uticalo i na tadašnji razvoj političke misli, tj. tematski karakter i produkciju političke teorije. U to vrijeme pojavljuju se i nastaju panpolitički režimi politike, pa se akcenat u politološkim istraživanjima, pored institucionalnih i klasičnih političkih tema, sve više stavlja na političko vođstvo, odnosno na ponašanje i praktični aktivitet nedemokratskog liderstva, kao i implikacije njihovog djelovanja u društveno-političkoj sferi. S obzirom na to da se Bosna i Hercegovina tada nalazila u sastavu prve jugoslavenske države, njena je monarhistička i autoritarna vlast svakako bila primarni izazov za selektiranu bosanskohercegovačku političku reprezentaciju, ali, uz to, i važan kontekstualni orijentir za tadašnju bosanskohercegovačku političku misao.

Skiciranu vremensku etapu obilježili su neki bitni politički događaji, preciznije, ekspanziju i planetarni uticaj tada doživljavaju nacifašistički i ekstremno-desničarski režimi destruktivne panpolitike, kolonijalna politika i kapitalistički imperijalizam u to vrijeme dostižu svoj vrhunac, posljedice Velike ekonomske krize destabiliziraju svjetsku ekonomiju, staljinistička politika ortodoksnog komunizma provodi totalitarno-ekspanzionističku ideološku agendu, kemalistički svjetonazor naprečac kreira i stvara sekularnu tursku državu, a u tom periodu formirana je i islamsko-fundamentalistička organizacija Muslimansko bratstvo. Pored spomenutih akcentacija, u prvoj Jugoslaviji, koja je iskusila više razvojno-političkih faza te bila izuzetno nestabilna politička zajednica, već krajem decembra 1920. godine desio se sukob radnika i monarhističke vlasti u Husinskoj buni, zatim je Obznanom zabranjen javni aktivitet Komunističke partije Jugoslavije, a vodile su se neprekidno i kontingentne rasprave oko centralizma i federalizma, potom je kralj uveo Šestojanuarsku diktaturu i oktroyiran je novi ustav. Tako je etabliran ortodokсни autoritarizam u političkoj praksi, pri čemu još uvijek nije bilo konačno riješeno agrarno pitanje kao nasljeđe feudalističkog sis-

tema te se, također, u formi defanzivnog odgovora na ekspanzionističke pretenzije pojavljuju političke inicijative za bosansku autonomiju, da bi u završnoj fazi postojanja države bio dogovoren destruktivni Sporazum Cvetković-Maček. Moguće je pretpostaviti da su svi apostrofirani kontekstualni izazovi u određenoj mjeri uticali na tematske preokupacije i promišljanja tadašnjih bosanskohercegovačkih intelektualaca, političkih djelatnika i mislioca, ali potrebno je detektirati koji su od tih političkih događaja bili u njihovom istraživačkom fokusu te da li su neki od njih presudno usmjeravali njihov politički aktivitet?

S tim u vezi, potrebno je identificirati probleme, pitanja i ključne političke ideje, koje su okupirale misao bosanskohercegovačkih intelektualaca u međuratnom periodu, te istražiti njihovu povezanost sa kompliciranim vandržavnim i unutardržavnim kontekstom. No, pri tome je posebno važno akcentirati da do sada nisu realizirana tako tematski koncipirana i sublimirana politološka istraživanja, što predstavlja dodatni analitički izazov. Ipak, iako se predmetno istraživanje koncentrira na političku misao i aktivitet relevantnih, uticajnih i angažiranih intelektualaca u međuratnoj Bosni i Hercegovini, nezavisno od njihove ideološke, političke i etno-religijske identifikacije, u ovoj studiji nije moguće zbog sadržajnih ograničenja i instrukcija u potpunosti kritički rekonstruirati ideje svih značajnih mislilaca i političkih predstavnika, ali se zato mogu prezentirati idejne koncepcije najreprezentativnijih predstavnika tadašnje bosanskohercegovačke političke misli. Štaviše, imajući u vidu skicirani politički milje i političke rascjepa unutar prve jugoslavenske države, moguće je pretpostaviti, čak, da se tematske preokupacije i političke preferencije bosanskohercegovačkih intelektualaca mogu diferencirati prema ideološkoj, a u nekim slučajevima i prema etničko-religijskoj pripadnosti, ali traganje za takvim diferencijacijama ne reprezentira primarni istraživački cilj ove znanstvene studije, iako takav pristup neće biti u potpunosti isključen u politološkoj analizi. S obzirom da se u tom periodu politološka nauka nalazila još uvijek u klasičnoj fazi razvoja, recimo, tadašnje političke rasprave i studije bile su uglavnom zasnovane na istraživačkom pristupu kojim dominira shvatanje politologije kao historije političke misli, koje apologira upotrebu kritičke analize te primjenu historijske i komparativne metode. Predmetno istraživanje ima ambiciju da detektira da li je bilo odstupanja, kada je u pitanju tadašnji razvoj i tematsko profiliranje bosanskohercegovačke političke misli? Uzimajući u obzir kontekst i temporalni okvir treba apostrofirati da će i u ovoj studiji biti anticipirano poimanje politologije kao historije političke misli u provođenju kritičke analize, zato što takav teorijski pristup u datom slučaju osigurava odgovarajuću istraživačku poziciju i, uz to, omogućava adekvatno rekonstruiranje i kontekstualiziranje detektiranih političkih ideja i koncepcija.

KONTEKSTUALNI OKVIR I KRUCIJALNI POLITIČKI IZAZOVI

Posljedice Prvog svjetskog rata imale su dalekosežan i vrlo štetan uticaj na svjetsku, evropsku i regionalnu balkansku politiku, ekonomiju i društvene odnose. Njegove političke implikacije uticat će postepeno i na promjene i preoblikovanje tradicionalnih funkcija i prirode vestfalske državnosti, štaviše, na etabliranje nove političke mape evropskih država, što je iznova iniciralo neke latentne međudržavne konflikte, koji su prijetili da prerastu u manifestna militaristička oponiranja, posebno zbog sterilnog i haotičnog funkcioniranja novoformiranog Društva naroda koje je demonstriralo nesposobnost u pogledu rješavanja međunarodnih sukoba i drugih otvorenih pitanja. Propast velikih imperija i monarhija, što se posebno odnosi na njemačku, austrougarsku, rusku i osmansku monarhističku državu, dovela je do novog talasa dekolonizacije i prividne demokratizacije, ali je, uz to, inicirala i pojavu reakcionarnih panpolitičkih projekata, koji su bili destruktivan i ekspanzionistički odgovor na političke rezultate tek okončanog Prvog svjetskog rata (Trencsenyi et al. 2018). Ekonomsko beznađe i inflacija podsticali su i osnaživali tek rođene nacifašističke politike, koje su imale opojan i anestetizirajući uticaj na siromašne narodne mase u sumornoj postratnoj evropskoj stvarnosti. Pojava Velike ekonomske depresije dala je dodatni poticaj ekspanziji malignih režima panpolitike i, čak, uspostavljanju novih političkih radikalizama i ekstremno-desničarskih režima, kao što je Frankov u Španiji. Staljinistički obrazac politike je u godinama nakon Prvog svjetskog rata praktično primijenjen u sovjetskoj Rusiji, što se direktno odrazilo i na ideološko profiliranje te politički aktivitet Komunističke partije Jugoslavije, ali i na svjetonazore mladih bosanskohercegovačkih intelektualaca koji su pripadali toj političkoj struji (Karabegović 1973; Fejzić 2012). Markirani politički projekt ortodoksnog komunizma imao je uticaj na politička kretanja i u drugim državama, a dao je bumerang efektom još veći poticaj ekspanziji rigidnih nacifašističkih režima. Na taj način se ideološko-politički spektar nekontrolirano radikalizirao, a političke elite s krajnje desnice i ljevice stekle ogroman uticaj na političke tokove većine tadašnjih država. To je u određenim slučajevima dovelo do potpune suspenzije demokratskog procesa u nekim državama.

Politike kapitalističkog kolonijalizma i imperijalizma su u periodu između dva svjetska rata doživljavale procvat i ekspanziju. Većina azijskog i afričkog kontinenta nalazila još uvijek pod kolonijalnom kontrolom i u podređenom političkom statusu. Imperijalistička politička matrica i realpolitički ciljevi kolonijalizma svrstavaju se među ključne uzroke Prvog svjetskog rata, a taj politički rezon je i u međuratnom periodu snažno destabilizirao svjetsku politiku, pa na kraju bio i jedan od primarnih

uzroka Drugog svjetskog rata. Velike i moćne kolonijalne države su politiku liberalnog kapitalizma u to vrijeme transformirale u politiku imperijalizma, koja je svoje profiterske interese i pragmatične ciljeve ostvarivala svim mogućim sredstvima. Također, u periodu između dva svjetska rata politika kemalizma uspjela je konačno srušiti višestoljetnu monarhističko-autokratsku vladavinu u Osmanskom carstvu. Tim činom su udareni temelji moderne i sekularne turske države, što je izazvalo snažno protivljenje tradicionalnih islamskih i fundamentalističkih struja, a pretpostavlja se da se takve političke reakcije javljaju i u tadašnjem bosanskohercegovačkom političkom diskursu. Jedan od reakcionarnih odgovora na kemalističku politiku bilo je i osnivanje radikalne organizacije Muslimansko bratstvo, koja je formirana u Egiptu 1928. godine. Ta sunitska islamistička organizacija klasični je egzemplar islamskog fundamentalizma, unutar kojeg se promovira teokratija kao model vlasti. Pored protivljenja kemalističkom sekularizmu bila je, također, odgovor i na agresivne politike zapadnog imperijalizma i osvajačkog kolonijalizma. Imala je svoje sljedbenike u različitim dijelovima islamskog svijeta, pa i u Bosni i Hercegovini, s obzirom da je skupina Mladi muslimani slijedila njen aktivitet i uspostavljala veze s tom asocijacijom preko pristalica i simpatizera koji su u to vrijeme studirali teologiju u Egiptu na Univerzitetu Al-Azhar. Spomenuti politički događaji su tada predstavljali ključne političke izazove globalnoj politici, a reflektirali su se, po svemu sudeći, i na političke odnose i status Bosne i Hercegovine u prvoj Jugoslaviji, tako da su, razumljivo, okupirali i političku misao ondašnje bosanskohercegovačke intelektualne elite.

Bosna i Hercegovina je u prvoj fazi postojanja monarhističke jugoslavenske države – zvala se tada Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca – uspjela sačuvati svoj teritorijalni integritet. Već tada se pojavljuju centralističke i decentralizacijsko-federalističke političke struje, čije međusobno oponiranje kontinuirano destabilizira politički sistem i kontaminira odnose političkih elita (Išek 1981). Radikalne promjene događaju se u oktobru 1929. godine (prije toga je 6. januara iste godine kralj Aleksandar zaveo diktaturu, ukinuo Vidovdanski ustav i raspustio Narodnu skupštinu) kada je donesen Zakon o nazivu i podjeli kraljevine na upravna područja, pa je država preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju, dok se njena unutarnja struktura nakon toga sastojala od devet banovina i posebnog upravnog područja glavnog grada Beograda (Imamović 2003). Spomenutim činom prvi put je atomiziran historijski teritorij Bosne i Hercegovine, koja je podijeljena između četiri novoformirane banovine, čime su ignorirane stare i prirodne granice bosanskohercegovačkog državnog područja o kojima sredinom 17. stoljeća piše franjevac Filip Lastrić. U uspostavljenom mandatu apsolutističko-monarhističke vlasti u prvoj jugoslavenskoj državi, koja je imala centra-

lističko-diktatorske tendencije, u Bosni i Hercegovini je uspostavljen improvizirani politički poredak bez bilo kakvog demokratskog legitimiteta. Pored političkih problema u tom periodu prisutni su i zahtjevni ekonomski izazovi, koji se uglavnom sagledavaju kroz loš socijalno-ekonomski položaj radničke klase, ali i seoskog stanovništva, čiji je status u velikoj mjeri bio determiniran postojećim agrarnim odnosima. Neriješeno agrarno pitanje kao nasljeđe feudalizma biće regulirano tek nakon Drugog svjetskog rata donošenjem Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Status radničke klase, također, nije bio povoljan, zbog čega su radnici nerijetko štrajkovali i otvoreno se sukobljavali sa monarhističkom vlašću, koja je pokušavala nasilno ugušiti njihovo nezadovoljstvo, ali i revolucionarni duh, kao što je bio slučaj u Husinskoj buni. Politički zaštitnik interesa radničke klase u to vrijeme bila je Komunistička partija Jugoslavije, čije je javno djelovanje bilo zabranjeno još u ranoj fazi postojanja prve Jugoslavije. Primarni protivnici autoritarno-monarhijske vladavine u toj državi bili su, zapravo, progresivni radnici, politički djelatnici i intelektualci, koji u to vrijeme zagovaraju republikanski oblik vladavine te brane i promoviraju interese socijalno deklasiranih, tj. uglavnom pripadnika radničke klase i seoskog stanovništva, a to i jesu tada bile najmasovnije socijalne skupine (Prica 1960; Berberović 1981; Berberović 1986; Šnajder 1986). Imajući navedeno u vidu, politički kontekst u prvoj jugoslavenskoj državi nije osiguravao adekvatna politička, socijalna i ekonomska prava većini građana, a političke okolnosti su dodatno pogoršane u drugoj fazi postojanja te državne tvorevine.

Nakon što je kralj nametnuo Oktroirani ustav u septembru 1931. godine samo je potvrđena i uveliko radikalizirana već iskušana autokratska vladavina, bez stvarnih obilježja demokratske vlasti (Išek 1991; Fejzić 2023). Zbog toga su politički odnosi bili vrlo zategnuti i kontingentni, a politička opozicija je sve glasnije dovodila u pitanje mandat i legitimitet monarhijske vladavine, koja je narodnu vlast svodila, u pravilu, samo na ceremonijalnu formu, pa je tako imala 'janusovsko naličje'. To je primarni razlog zašto je prva Jugoslavija bila izrazito nestabilna država sa naglašenim ideološkim i etnonacionalnim polarizacijama u sferi praktične politike.

Iako je 'bošnjačko pitanje' aktualizirano nakon što je u doba austrougarske vladavine suspendiran bošnjački nacionalni identitet, ni u međuratnom periodu bosanskohercegovačke historije navedeno pitanje neće pronaći svoje političko rješenje, uprkos tome što, na primjer, Husein Čišić u to vrijeme nastavlja beskompromisnu političku borbu za tu ideju, na tragu ranijeg koncepta Mehmeda Kapetanovića Ljubušaka i Safveta Bašagića (Zgodić 2022). Kontinuitet takvog političkog aktiviteta oličen je u Mehmedu Spahi, zvaničnom zastupniku tadašnje bošnjačko-muslimanske

politike, koji je, doduše, vodio umjereniju političku borbu u skladu sa poimanjem politike kao kompromisa, slijedeći zbog kontekstualnih izazova logiku funkcionalnog konformizma. Sve navedeno itekako jasno ukazuje da politički pluralizam u to vrijeme figurira unutar bošnjačko-muslimanske praktične politike, iako se ona istovremeno suočavala sa vrlo izazovnim političkim iskušenjima i prijetnjama (Jahić 2015). No, zato će se 'hrvatsko pitanje' približiti rješenju – u traganju za političkom autonomijom i jugoslavenskim federalizmom – i to na račun historijski potvrđenog državnog teritorija Bosne i Hercegovine koji je nakon koncipiranja Sporazuma Cvetković-Maček, sklopljenog krajem avgusta 1939. godine, dodatno atomiziran i podijeljen. Tako je dio bosanskohercegovačkog državnog područja, uprkos protivljenju tadašnjih bosanskohercegovačkih patriotskih elita koje su pripadale i političkoj ljevici, ali i političkoj desnici, pripao novoformiranoj Banovini Hrvatskoj. Mlada, studentska i progresivna ljevičarsko-komunistička inteligencija iz Bosne i Hercegovine bila je tom periodu uglavnom okupljena oko zagrebačkog časopisa *Putokaz*, a njen primarni cilj bio je da sačuva bosanskohercegovačku političku autonomiju i njenu etničku, kulturalnu i religijsku posebnost i raznolikost, zbog čega se navedena politička elita često i oštro konfrontirala sa tadašnjim monarhijskim režimom, koji je otvoreno radio na političkom rastakanju lijevo orijentisanih stranaka i grupacija. Spomenuta politička skupina progresivne omladine bila je na tragu beskompromisnog djelovanja Komunističke partije Jugoslavije, a poznata je i po tome što se otvorenim pismima obraćala javnosti nekoliko puta krajem tridesetih godina dvadesetog stoljeća, tražeći priznanje posebnosti i političkog subjektiviteta te autonomiju za Bosnu i Hercegovinu. Ideja bosanskohercegovačke političke autonomije, za koju su se borile različito ideološki profilirane patriotske skupine iz Bosne i Hercegovine realizirana je konačno tokom Drugog svjetskog rata odlukama Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH) i Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), čime je, u osnovi, obnovljena bosanskohercegovačka državnost i priznata konstitutivnost njenih naroda: Muslimana, Srba i Hrvata (Filandra 1998; Pejanović 2015; Fejzić 2020). Markirana politička načela, vezano za bosanskohercegovačku autonomiju, izrijeком su navedena nakon Drugog svjetskog rata u novim ustavima Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Narodne Republike Bosne i Hercegovine.

KRITIČKE POLEMIKE I TEMATSKO PROFILIRANJE POLITIČKE MISLI U BOSNI I HERCEGOVINI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Jedna od ključnih političkih tema koja je okupirala misao tadašnje bosanskohercegovačke intelektualne elite odnosila se na *državu i oblike vladavine*. U tom kontekstu problematizira se i kritički sagledava prije svega politička pozicija Bosne i Hercegovine u prvoj jugoslavenskoj državi. Rasprave se uglavnom koncentriraju na političke efekte republikanskog i monarhijskog oblika vladavine, tj. istražuju se i tematiziraju njihove prednosti i mane (Glumac 1918). Intelektualna elita svjetonazorski bliska političkoj ljevici u to je vrijeme beskompromisno preferirala uvođenje republikanskog oblika vladavine (takav sistem vlasti doduše zagovaraju i neki pojedinci unutar ideološkog spektra političke desnice), a istovremeno su tako orijentirani javni djelatnici i mislioci snažno kritizirali tadašnji jugoslavenski monarhizam zbog njegovih političkih devijacija i nedemokratskih praksi (Defterdarević 1939). Ističe se u tom pogledu posebno značaj političke participacije građana, koja je važna za podizanje i razvoj političke svijesti, ali je ona i pretpostavka razvijene političke kulture. S tim u vezi, Safet Krupić konstatira slijedeće: „Svijest o čovjeku, o slobodi i demokraciji koju osjeća još mutno, nejasna naša izrabljena sredina mora se razviti do kristalne jasnoće koja će ju snažnije ponijeti u borbu za punu političku i ekonomsku demokraciju“ (1937: 6). Odnos pojedinaca i vlasti projektuje se – u prikazanom političkom diskursu – nedvosmisleno kao dvosmjernan proces, u kojem građani iznose zahtjeve, a državna vlast odgovara na njih posebnim zakonskim rješenjima i konkretnim politikama, što i jeste ključno obilježje republikanske vladavine i demokratskog režima vlasti. Prema tome, ograničena politička autonomija, koju je generirao jugoslavenski monarhistički sistem, nije spriječila tadašnje bosanskohercegovačke intelektualce i politički angažirane pojedince da slobodno, štaviše, heretički misle te analitički promišljaju republikanizam i demokratsku vlast u njihovom normativnom određenju.

Kada je u pitanju odnos prema demokratskoj politici, recimo, tadašnje rasprave bile su uglavnom koncentrirane na *specifičnosti demokratije, značaj političkog predstavljanja i nedostatke autokratske politike*. U istraživačkom fokusu bosanskohercegovačke inteligencije bio je, razumljivo, i parlamentarizam te sistem predstavljanja u prvoj jugoslavenskoj državi, koji je iz pragmatično-političkih motiva izazivao polemike i vrlo izražena neslaganja. S tim u vezi, akcentira se analitički, također, i javni aktivitet političara i političkih stranaka u institucijama vlasti, pri čemu se ukazuje na značaj interesne političke borbe, javnih rasprava i političke odgovornosti (Behmen

1920; Krulj 1928; Krulj 1934). Tako je, na primjer, tokom normativne analize strukture parlamentarne vlasti, funkcija parlamenta i uloge inteligencije u sistemu predstavničke demokratije Asim Behmen isticao: „Parlament, čim je prestao da bude ustanova za kontrolu (a to mu je bila prvobitna zadaća), čim je počeo da stvara, zapao je u krizu, i u njoj se danas nalaze svi parlamenti na svetu“ (1920: 345). Ipak, demokratija kao režim, uloga ciljnih grupa u društvu i općenito politički aktivitet građana omiljene su teme tadašnje bosanskohercegovačke političke elite i angažiranih intelektualaca. Studije iz te oblasti imaju uglavnom kritički tonaliteta i deskriptivnog su karaktera, s obzirom da prikazuju različite segmente političkog procesa u tadašnjoj državi, a u nekolicini njih se otvoreno kritiziraju antidemokratske prakse monarhijske vlasti i politička segregacija marginaliziranih grupa (Stojanović 1920; Dizdarević 1937; Kikić 1937a). Značajan broj intelektualaca u svojim radovima pridaje poseban značaj – što treba naglasiti – političkim pravima seoskog stanovništva, agrarnoj politici i zastupanju interesa te društvene skupine.

Vlast, suverenitet i unutarnja politika su politički fenomeni koji zauzimaju važno mjesto u tadašnjim političkim polemikama i istraživačkim studijama. To je i razumljivo ako se uzmu u obzir specifičnosti tadašnjeg unutardržavnog konteksta i s njim povezani politički izazovi. Kritika političkog autoritarizma, policijske države i rigidne monarhističke vlasti u prvoj Jugoslaviji – posebno nakon Husinske bune – dominira u studijama koje se fokusiraju na funkcije državne vlasti (Behmen 1922a; Behmen 1922b; Spaho 2001). U to vrijeme pojavljuju se i prve sistematične analize nekih javnih politika kao što su saobraćajna i populacijska (Krulj 1920; Krulj 1925; Krulj 1935). Rasprave o populaciji i populacijskoj politici imaju uglavnom obilježja biološkog pristupa, a nerijetko su tematski usmjerene na pitanja rase i eugenike, što je implikacija vanjskih uticaja, tj. rasističkih teorija i nacističke politike koja tada doživljava ekspanziju. Pojmovi suvereniteta i ustavne politike, također, zauzimaju važno mjesto u polemikama i radovima. Takav pristup populariziran je u vrijeme donošenja Vidovdanskog ustava, a navedene teme ostaju u fokusu sve do donošenja novih ustava u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji i Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini (Spaho 2001; Čolaković 1946). U tom pogledu moguće je diferencirati progresivnu i reakcionarnu političku misao o fenomenima vlasti, suvereniteta i općenito unutarnje politike.

Percepcija međuratne *međunarodne politike* je vrlo intrigantna, ali itekako usklađena i sinhronizirana u pogledu detektiranja aktuelnih tema i problema u tadašnjoj svjetskoj politici, što samo dodatno potvrđuje da je politička misao u Bosni i Hercegovini u to vrijeme meritorno pokušavala sagledati vanjskopolitička događanja, od-

nosno da je tragala za adekvatnim odgovorima na političke izazove. Posebno je interesantan odnos bosanskohercegovačke intelektualne elite prema *kemalističkoj politici, staljinizmu, nacifašizmu, Velikoj ekonomskoj krizi i Španskom građanskom ratu*. Nakon propasti Osmanskog carstva i osnivanja sekularne Republike Turske napisan je u Bosni i Hercegovini veliki broj polemičkih studija o političkom karakteru turske Republike, kao i samom kemalističkom svjetonazoru. Odnos prema kemalističkoj politici u tadašnjoj bosanskohercegovačkoj političkoj praksi uveliko je ideološki polariziran i slijedi standardne diferencije koje generiraju desnica i ljevica (Sarajlić 1926; Sarajlić 1935; Ćišić 1938b, Bulbulović 1939; Šahinović 1939). Tako na primjer Husref Ćišić sa revolucionarnim zanosom hvali sekularni kemalistički režim, pa konstatira da se u prvom redu u toj državi posvećuje „... pažnja seljacima koji su bili glavna snaga revolucije“ (1938b: 234). Također, aktualizirano je i pitanje ekonomske saradnje prve jugoslavenske države sa islamskim i općenito vanevropskim državama (Sarajlić 1935). Imajući u vidu unutarnja ideološka i politička neslaganja među jugoslavenskim ljevičarima i komunistima prije Drugog svjetskog rata, viđenja staljinističke politike nisu konsolidirana i itekako su diferentna, tako da je pored apologetskog diskursa prisutna i kritička interpretacija tog sistema nedemokratske vlasti. S obzirom da moć reakcionarnih nacifašističkih režima permanentno raste tokom tridesetih godina dvadesetog stoljeća pojavljuju se različite rasprave o njemačkom nacizmu i italijanskom fašizmu (Kršić 1979). U nekim studijama ovi totalitarizmi i ekspanzionizmi ne sagledavaju se do kraja racionalno, i to uglavnom od strane autora koji su sljedbenici južnoslavenskih panpolitičkih projekata kao što su pansrbizam i pankroatizam – dok, ipak, prevladavaju radovi o toj temi u kojima se kritiziraju ekspanzionističke namjere i nedemokratske prakse spomenutih režima (Kulenović 1938; Dizdarević 1939). S tim u vezi, Skender Kulenović, zabrinut zbog prisilnog anektiranja dijela teritorija Čehoslovačke od strane nacističke Njemačke, uznemireno poriče: „Iz svega onoga što se je dogodilo poslije kasapljenja Čehoslovačke i iz zavijenih nagovještaja svjetske štampe jasno se vidi da očito jurimo u susret još uzbudljivijim događajima“ (1938: 222).

Poseban interes za događanja u Španskom građanskom ratu iskazivali su pripadnici komunističke i progresivne intelektualne elite, a veliki broj njih se i borio protiv Frankovih snaga u tom ratnom sukobu (Čolaković 1937; Kikić 1937b). Da su bosanskohercegovački intelektualci u to vrijeme adekvatno poimali ključne probleme svjetske politike pokazuje i njihov odnos prema Velikoj ekonomskoj krizi, koja se promatra kao posljedica nereguliranog kapitalizma, imperijalizma i kolonijalizma, ali i u kontekstu posljedičnih problema koje je producirala u različitim dijelovima

svijeta. Tako Šemsudin Sarajlić sugerira da vlast mora imati aktivistički odnos prema krizi, kako bi je čim prije mogla staviti pod kontrolu jer „... poslovni ljudi sve drugo u krizi prije rade, negoli da objese ruke niza se. To se najbolje odražava u Americi. Tamo se kriza iskorišćava na bezbroj načina. Prije svega stavlja se posao pod nova pravila rada“ (1933: 9). Imajući sve apostrofirano u vidu, primijetno je da su bosanskohercegovački intelektualci u tom periodu stvarali i pisali pod snažnim dojmovima međunarodnog političkog konteksta, a ne samo domaćih i unutardržavnih previranja, tako da njihove tematske preokupacije nisu uključivale samo probleme i pitanja balkanske i jugoslavenske politike.

Socijalno, političko i ekonomsko pitanje koje je u to vrijeme izazivalo najviše reakcija, kontroverzi i polemičkih oponiranja odnosilo se na *agrarnu reformu*, tj. način njene implementacije i provedbe, a sav taj proces se uveliko reflektirao na socijalnu strukturu, ali i političke odnose. Oko tog pitanja nije bilo moguće postići konsenzus – tek će nakon Drugog svjetskog rata biti do kraja zakonski regulirano – pa su itekako bile vidljive i izražene etno-religijske i ideološke razlike kada je riječ o modalitetima i mogućnostima njegovog rješavanja, što je bio slučaj i u vremenu austrougarske vladavine (Markušić 1911; Truhelka 1918; Čišić 1919; Lapčević 1919; Čišić 1920; Čišić 1938a). Kritizirajući zvanični stav funkcionera u ministarskom sektoru za agrarne odnose – pri čemu akcentira svoj konzervativni odnos prema tom pitanju – Husein Čišić iznosi slijedeće: „Zaludu oni ‘demokratsko cvijeće svoje’ onako pomno skrivaju i svijaju pod aureol, tzv. ‘nužde državne’, dirigirane tobožnjim socijalnim pokretom i tome, sličnim!“ (1920: 30). Dakle, po tom osnovu moguće je prepoznati izolovanu i konzervativnu bošnjačko-muslimansku poziciju, kao i progresivnija viđenja bosanskih Srba i bosanskih Hrvata, dok su poseban, drugačiji i revolucionaran stav po tom pitanju imali komunisti. U političkim raspravama o tom bitnom pitanju učešće uzimaju i političari i intelektualci iz drugih dijelova Jugoslavije (Lapčević 1919). No, i neka druga srodna socijalno-ekonomska pitanja se u to vrijeme nalaze u političkom fokusu, a to su: kapitalistička privreda i tretman radnika, ekonomski razvoj i životni standard građana te status i prava seoskog stanovništva (Sarajlić 1921; Lapčević 1926; Kurtagić 1927; Šahinović 1933; Sladović et al. 1937). Treba istaknuti da je bosanskohercegovački radnički pokret u tom periodu imao značajan broj sljedbenika, iako je djelovao pod zabranama i pritiscima vlasti, pa su nerijetko protestne i štrajkačke akcije radnika inspirirale i tematski usmjeravale tadašnje intelektualce i političare u njihovom kritičko-polemičkom aktivitetu.

Jedna od frekventnih tematskih preokupacija u političkim raspravama bile su *korrelacije religije i politike*, a to se posebno odnosi na misao bošnjačko-muslimanskih

intelektualaca. No, o odnosima religije, prava i politike u bosanskohercegovačkom političkom miljeu, kao i implikacijama tih veza, pišu i drugi bosanskohercegovački mislioci te istraživači iz drugih dijelova tadašnje Jugoslavije (Sladović 1926). U tom pogledu moguće je diferencirati tradicionalnu i modernu struju, čije razlike prate konfrontiranje i oponiranje konzervativnog i liberalnog svjetonazora u politici (Čokić 1924; Hadžić 1925; Hadžić 1931; Sulejmanpašić 1933; Čaušević 1935; Dobrača 1937; Đozo 1937; Badnjević 1938; Ljubunčić 1937). Dio pripadnika tradicionalnog političkog usmjerenja – posebno se to odnosi na egipatske studente, koji su studirali na Al-Azharu – djelovao je pod evidentnim uticajem islamsko-fundamentalističke organizacije Muslimansko bratstvo. Sakralizirali su teokratiju u politici, što će kasnije dati poticaj formiranju skupine Mladi muslimani. Modernistička struja prihvatila je progresivne ideje evropskog liberalizma i socijalne demokratije, pri čemu je bila uvjerena u kompatibilnost islamskih ideja sa liberalno-demokratskim vrijednostima. S tim u vezi, Bakir Badnjević smatra da se demokratija nalazi u samim temeljima islama, pa tako ističe: „Islam je prije 13 i po vjekova zaveo najsavršeniju formu demokratije, a demokratija najbolje zadovoljava vječitu težnju čovječijeg duha za progresom i usavršavanjem“ (1938: 127). Akcentirani politički tabori su na različit način percipirali i uspostavljeni sistem kemalističke vlasti u Turskoj, pri čemu jedni preferiraju stari poredak, tj. ideje teokratije, monarhizma i feudalizma, dok zagovornici prosvjetiteljske modernizacije beskompromisno zagovaraju načela demokratije, republikanizma i sekularizma.

Uzimajući u obzir da se Bosna i Hercegovina u periodu između dva svjetska rata suočavala sa raznovrsnim političkim izazovima i prijetnjama, kao i Bošnjaci muslimani, razumljivo je što se tadašnje rasprave nerijetko tematski koncentriraju na pitanja *bosanske autonomije, patriotizma, nacije i nacionalnog identiteta*. Navedena pitanja problematiziraju se unutar različitih političkih pristupa i tumačenja. Poseban akcenat stavlja se na porijeklo, status i identitet bosanskohercegovačkih muslimana koji se tada suočavaju sa raznolikim svojatanjima, pa o tim političkim fenomenima i koncepcijama ne pišu samo bosanskohercegovački intelektualci. Moguće je identificirati i ideološke polarizacije u razumijevanju tih koncepata (Lapčević 1925; Truhelka 1934; Badnjević, E. 1938; Begović 1938; Ljubunčić 1937; Handžić 1940; Čišić 1991). Husein Čišić samouvjereno tvrdi, dok iznosi protivljenje bošnjačko-muslimanskoj denacionalizaciji, da je „... kod naših Muslimana posve razvijena svijest o njihovom slavenskom porijeklu, pa sljedbeno tome ne može im biti nepoznata ni činjenica, da su nesumnjivi ogranak stabla velikog slavenskog naroda i da u etnološkom pogledu sa Srbima i Hrvatima sačinjavaju jednu zajednicu“ (1991: 11). Pan-

političke pretenzije prema teritoriju Bosne i Hercegovine i različite prakse svojatanja bosanskohercegovačkih muslimana navode se u ovim radovima kao primarni izvor političkih problema (Ramić 1937; Badnjević 1938). Zbog toga se nerijetko kritizira oportunističko držanje bosanskohercegovačkih predstavnika u vlasti i traži selektiranje novog bošnjačko-muslimanskog političkog liderstva, koje bi bolje i efikasnije reprezentiralo krucijalne političke interese i, uz to, osiguravalo ostvarivanje socijalnih potreba deklasiranih i marginaliziranih skupina, kao što su radnici i seosko stanovništvo.

Političke polemike u međuratnoj Bosni i Hercegovini su često, direktno ili indirektno, koncentrirane na *odnos ideologije i politike*. Štaviše, u tom periodu je već moguće prepoznati političko mišljenje, diskurs i aktivitet, koji je u aksiološkom smislu blizak različitim klasičnim ideologijama, kao što su liberalizam, konzervativizam i socijalizam (Jakšić 1918; Pilar 1918; Hotić 1918; Behmen 1920; Krulj 1925; Begović 1931; Đozo 1937; Prica 1941; Dizdarević 2004). Liberalni intelektualci u to vrijeme čine manjinsku političku skupinu, koja promovira ideje političke jednakosti i ravnopravnosti svih identitetskih grupa, dok pripadnici konzervativne elite ustrajavaju na reakcionarnim političkim formama, uveliko distanciranim od demokratske i prosvjetiteljske politike, pri čemu nerijetko njihov aktivitet ima atribucije radikalnog biološkog pristupa, panpolitike i različitih verzija religijskog fundamentalizma. Socijalistički orijentirani intelektualci tog vremena mogu se diferencirati na reformističku i revolucionarnu struju, pri čemu je prva imala izražen oportunistički karakter, dok je druga baštinila marksističke ideje, borila se protiv monarhističkog režima i, uz to, imala je naglašen patriotski stav prema Bosni i Hercegovini, što se posebno odnosi na skupinu koja surađuje s časopisom *Putokaz*. Dok s primijetnom dozom zanosa piše o aktivitetu Komunističke partije Jugoslavije, revolucionar Asim Behmen konstatira: „Ona je najači protest protiv sadašnjeg režima; ali je, voljom i razumom, disciplinovala svoje redove, i čuvala se oružanih sukoba i uzbuna, ne hoteći da revoluciju započne onda i onako kada i kako to buržoazija hoće“ (1921: 35). Među reprezentativne predstavnike tadašnje revolucionarne, ljevičarsko-komunističke i općenito progresivne elite mogu se svrstati: Ognjen Prica, Asim Behmen, Đuro Đaković, Mitar Trifunović, Stjepan Tomić, Marcel Šnajder, Veselin Masleša, Hasan Kikić, Skender Kulenović, Safet Krupić, Nafis Defterdarević, Rizo Ramić, Husref Ćišić, Zija Dizdarević, Ilija Grbić, Rodoljub Čolaković, i dr. Dio njih stradao je za vrijeme monarhističko-apsolutističke vladavine u prvoj Jugoslaviji, dok je značajan broj izgubio živote u Drugom svjetskom ratu tokom borbi protiv nacifašističkih okupatora i njihovih balkanskih sljedbenika.

U Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata bile su prisutne i *panpolitički inspirirane prakse autokroatiziranja i autosrbiziranja Bošnjaka muslimana*, posebno među dijelom intelektualne elite, a takav nesigurni, iznuđeni i incidentalno-ceremonijalni aktivitet pojavljuje se još u periodu austrougarske vladavine kada se bošnjački identitet suočio sa nepravednim i nehumanim političkim zabranama, suspenzijama i orkestriranom diskreditacijom (Kurtović 1914; Kurtović 1919; Kurtagić 1927; Dizdarević 1936; Mulalić 1936; Šahinović 1939). Tako na primjer, dok ukazuje na odanost i privrženost bosanskohercegovačkih muslimana islamskoj vjeri, Abdulatif Dizdarević naglašava njihovu hrvatsku etničku identifikaciju i tvrdi: „Zato su i očuvali sve hrvatske starine i hrvatsko narodno biće. Tip, jezik, karakter i stotine karakterističnih sitnica glavne su osobine koje bjelodano dokazuju njihovo hrvatsko porijeklo“ (1936: 13). S druge strane, Mustafa Mulalić eklatantan je primjer bošnjačke autorsbizacije, ali on je, uz to, i gorljivi zagovornik pansrbizma kao jedne od paradigmi južnoslavenske i balkanske ekspanzionističke politike (Mulalić 1936).

Kada je u pitanju tadašnja južnoslavenska politika, unutar nje moguće je prepoznati nekoliko panpolitičkih projekata, a otvorene političke aspiracije prema historijskom bosanskohercegovačkom teritoriju u to vrijeme iskazuju *pansrbizam* i *pankrotaizam*, kao radikalni ovdašnji obrasci panpolitike. Ti retrogradni politički projekti su, uz prethodno spomenute diskvalifikacije, producirali denacionalizirajući, dehumanizirajući i demonizirajući diskurs o Bošnjacima muslimanima, pri čemu su imali pretenzije da ih po svaku cijenu, koristeći instrumente i simboliku nacionalnog mesijanizma, inkorporiraju u svoje matične etnonacionalne zajednice (Mitrinović 1926). Unutar navedenih i rivalskih panpolitičkih naracija ponekad se konstruiraju i diskursi o denacionalizaciji Srba ili Hrvata te se producira demonizirajuća slika o njima, što zavisi od panpolitičke orijentacije koja stvara takve predstave, a sve to jasno prikazuje halucinantnu prirodu i namjere ovih političkih projekata (Pilar 1918; Ćorović 1933; Čubrilović 1939; Pilar 1990). Svi navedeni kritički uvidi i prezentacije eklatantno ukazuju na destruktivni karakter radikalno-desničarskih i nacionalističkih projekata u međuratnom južnoslavenskom političkom miljeu, koji su, štaviše, uspjeli uspostaviti i interesni kooperantski odnos sa nacifašističkim režimima pred i tokom Drugog svjetskog rata.

Politički odgovor bosanskohercegovačkih progresivnih i angažiranih intelektualaca na rigidne politike ekspanzionizma, imperijalizma, kolonijalizma i militarizma formuliran je kroz teorijsko i praktično manifestiranje svjetonazora *antikolonijalizma* i *antifašizma* u periodu do kraja Drugog svjetskog rata. Naime, veliki broj studija i političkih rasprava u to vrijeme problematizirao je različite ekspanzionističke prijetnje

– i one nacifašističke koje su imale planetarni karakter, ali i one regionalne i balkanske, kao što su politike pansrbizma i pankroatizma, koje su bile jednako destruktivne i na koje se, u pravilu, odgovaralo politikom antifašizma u čijim je temeljima bila uklesana libertanska i egalitarnistička aksiologija (Rezolucija ZAVNOBiH-a 1943, Čolaković 1945; Ramić 1956; Ramić 1961). Također, vrlo frekventna tema bila je i politika antikolonijalizma. Ona uključuje pravo na slobodu koloniziranih država, odnosno pravo na nacionalno samoopredjeljenje njihovih naroda, a ta politička koncepcija bila je, u osnovi, preventivni odgovor na destruktivnu politiku imperijalizma – njen konačni produkt je kolonijalizam – koja je realizirala svoje ciljeve uglavnom nasilnim i militarističkim metodama (Jakšić 1918; Hotić 1918; Slijepčević 1921, Masleša 1945; Ramić 1961). Politike antifašizma i antikolonijalizma imaju izražen slobodarski karakter i emancipatorski duh, što je itekako prepoznato u studijama libertanski orijentirane bosanskohercegovačke elite u međuratnom periodu, a ti svjetonazori i koncepcije praktične politike asistirat će uveliko nakon Drugog svjetskog rata u implementiranju i realizaciji masovnog talasa dekolonizacije i demokratizacije u svjetskim okvirima.

Kada je u pitanju percepcija *prava žena* i općenito spolne politike, u tadašnjem bosanskohercegovačkom političkom diskursu moguće je identificirati liberalna i konzervativna tumačenja. Preciznije, sljedbenici liberalnog pogleda na prava žena smatraju da one trebaju biti ravnopravne sa muškarcima te da svakako imaju pravo uzeti učešće u javnim poslovima i političkoj sferi, dok pristalice konzervativnog tumačenja to ne prihvataju i smatraju da je za žene rezervirana isključivo privatna sfera, što nastoje objasniti u fatalističkom stilu, kroz pozivanje na vjersku dogmatiku i običajnu tradiciju (Sulejmanpašić 1918; Slijepčević 1923; Dizdarević 1929; Begović 1931; Čokić 1931; Dizdarević 1933; Hodžić 1937; Begović 1939). Dvije skicirane koncepcije, koje se nalaze u kontingentnom odnosu, najeklatantnije prikazuje politička rasprava Begović - Čokić o pravima žena muslimanki. Naime, Mehmed Begović prava žena poima u maniru liberalnog mislioca, pri čemu konstatira da su u svakom smislu sposobne participirati u javnoj sferi, ističući sljedeće: „Islam se ne protivi, kako to neki misle, da žene uzmu učešće u javnom životu; on iako želi da se žena preda domaćim poslovima, ipak joj dopušta da se meša u društveni život i da tu saraduje“ (1931). S druge strane, Ahmed Lutfi Čokić konzervativnom logikom pokušava diskreditirati Begovićevo mišljenje o pravima žena, pa tako tvrdi: „Izložena pitanja u predavanju, g. Dr. Begovića a dopunjena u njegovu djelu, nesporni su rezultati, njegova cijelog rada koji mu je krivo prikazan, ubjedivši ga, da je to prikazivanje tačno, a islamskih naučnjaka krivo, da su njegovi učitelji kao nemuslimani bolji prijatelji

Islama, nego islamski naučnjaci i kapaciteti“ (1931). Neke od akcentiranih rasprava o pravima žena bit će nastavljene i nakon Drugog svjetskog rata u političkom miljeu druge jugoslavenske države, a vremenom će uticajnija politička tendencija postati ona koja zagovara punu emancipaciju i ravnopravnost žena u društvu i općenito u javnoj sferi.

Jedna od fokus-tema u političkim raspravama koje su se vodile u bosanskohercegovačkoj javnoj sferi između dva svjetska rata odnosila se na *obrazovanje* i *omladinu*, pa s tim u vezi i na socijalizacijsku ulogu medija, što je i razumljivo imajući u vidu visoku stopu nepismenosti s početka tridesetih godina dvadesetog stoljeća, a o čemu su prezentirani vrlo zanimljivi podaci u studiji “Bosna i Hercegovina u mraku” (Defterdarević 1939). U to vrijeme se još uvijek vode polemike čak i oko uloge, značaja i prioriteta vjerskog ili sekularnog obrazovanja, a problematizira se i etičko-pedagoška vrijednost kratkih edukativnih obuka, zatim se kritički elaboriralo pitanje ispravnog odgoja omladine, ali se posvećuje značajna pažnja i analizi uloge medija u procesu sveukupne socijalizacije (Ljubunčić 1925; Grbić 1935; Sulejmanpašić 1936; Defterdarević 1939). Mišljenja oko edukativne uloge štampanih medija bila su uveliko suprotstavljena, jer se značajan broj časopisa i listova nalazio već pod kontrolom vlasti i političkih elita, te su zbog toga bili rezervirani prema promoviranju principa slobode, istine i objektivnosti u informiranju. Posebno izražen kritički odnos prema takvoj medijskoj djelatnosti, koja je alijenirana od normativnih funkcija, imao je Dževad Sulejmanpašić. Uveliko razočaran zbog različitih zloupotreba slobode medijskog aktiviteta i štampe, on konstatira sljedeće: „Žurnalistika je, kako je rečeno, danas najjači faktor u formiranju moralnog i duhovnog života, i to kao sušta negacija i morala i duha. U tom delovanju žurnalistike leži i osnovno, primarno kvarenje bitnosti prave demokratije“ (1936: 191). Pitanje obrazovanja mladih nerijetko se u tom periodu bosanskohercegovačke političke misli povezivalo i sa razvijanjem patriotskog, libertanskog i egalitarističkog duha kod omladine, što je, po svemu sudeći, jedna od supstancijalnih pretpostavki zaživljavanja pacifističke politike i tolerancije u društvima heterogene identitetske strukture.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Nakon provedenog istraživanja i kritičke analize moguće je konstatirati da su pretpostavke o razvoju bosanskohercegovačke političke misli u periodu između dva svjetska rata uglavnom potvrđene, posebno kada je u pitanju povezanost tadašnjih međunarodnih i unutardržavnih političkih izazova sa ključnim tematskim orijentaci-

jama intelektualne elite. Detektirane su tokom istraživanja i neke specifičnosti, koje su autentično obilježje bosanskohercegovačkog političkog diskursa, što je, u osnovi, nasljeđe kompliciranog političkog razvoja, vjerskih uticaja na socijalizaciju i reflektiranja običajnih tradicija na socijalnu egzistenciju. Dio tadašnje bosansko-hercegovačke intelektualne elite anticipirao je i razvijao neke političke ideje, koje su produkt biologističkog i geografističkog diskursa u klasičnoj politologiji, što je u određenim slučajevima uključivalo i sakraliziranje panpolitičkih formi. Određena promišljanja bila su pod izraženim uticajem religijske dogmatike, premda je značajan broj politički profiliranih intelektualaca slijedio u polemičkim studijama, raspravama i knjigama ideje evropskog prosvjetiteljstva, što je ključna pretpostavka za etabliranje demokratske vlasti u sferi praktične politike. Izgrađena politička svijest o normativnom značenju demokratske i republikanske politike, koju je moguće detektirati u studijama i političkim raspravama progresivne elite, predstavlja istovremeno i oblik političkog otpora podaničkoj politici monarhističke vlasti, ali i pokušaj oslobađanja, humaniziranja i demokratiziranja javne i političke sfere u prvoj jugoslavenskoj državi.

Tematsko orijentiranje bosanskohercegovačke političke misli u periodu između dva svjetska rata, po svemu sudeći, kompatibilno je u velikoj mjeri sa političkim idejama i aksiologijom koja u to vrijeme markira političku teoriju u razvijenim evropskim državama. To saznanje je istovremeno i važan dodatni dokaz da je politička misao u međuratnoj Bosni i Hercegovini bila aktuelna i kontekstualizirana, a ne anahrona. Sve to ukazuje da je tadašnja bosanskohercegovačka intelektualna elita blagovremeno tragala za funkcionalnim i racionalnim odgovorima na sve značajne političke izazove vremena, što i jeste glavni smisao politologije, ako je definiramo kao regulatologiju, koja treba da traži rješenja za različite probleme i stavlja pod kontrolu političke konflikte.

LITERATURA

1. Badnjević, Bakir (1938), "Islam i demokratija", *Putokaz*, 2(5), 121-127.
2. Badnjević, Ešref (Mustafa Orlanović) (1938), "Problem napretka bosansko-hercegovačkih muslimana", *Putokaz* 2(5), 106-116.
3. Begović, Mehmed (1931), *O položaju i dužnostima muslimanke prema islamskoj nauci u duhu današnjeg vremena*, Grafički umjetnički zavod „Planeta”, Beograd
4. Begović, Mehmed (1938), *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Francusko-srpska knjižara A. M. Popovića, Beograd
5. Begović, Mehmed (1939), *Može li prelaz na islam poslužiti kao uzrok za razvod braka?*, s. n., Beograd
6. Behmen, Asim (1920), "Inteligencija i parlament", *Nova Evropa*, knjiga I, 1(9), 344-346.
7. Behmen, Asim (1921), "Komunisti u parlamentu", *Nova Evropa*, knjiga III, 2(1-2), 33-37.
8. Behmen, Asim (1922a), "Pismo gospodinu ministru policije", *Nova Evropa*, knjiga IV, 3(8), 245-247.
9. Behmen, Asim (1922b), "Tuzlanski proces", *Nova Evropa*, knjiga VI, 3(10), 314-318.
10. Berberović, Jelena (1981), "Kritičko-polemički radovi Stjepana Tomića", *Radio Sarajevo – Treći program*, 10(35), 459-480.
11. Berberović, Jelena (1986), "Marcel Šnajder – život i djelo", u: Jelena Berberović (ur.), *Marcel Šnajder: Izabrana djela*, Svjetlost, Sarajevo, 255–326.
12. Bulbulović, Edhem N. (1939), *Turci i razvitak turske države: sa uvodom u kulturnu i političku povijest islama*, Bosanska pošta, Sarajevo.
13. Čaušević, Mehmed Džmaluddin (1935), "Nacija i vjera", *Novi behar*, 9(1-3), 1-2.
14. Čokić, Abdurahman Adil (1924), *Islam: o vjeri uopće, kratak pregled svih vjera i vijesnici objavljene vjere do Muhameda a. s.*, Knjiga 1, autor, Sarajevo
15. Čokić, Ahmed Lutfi (1931), *Prikaz i ocjena rada g. dr. Mehmeda Begovića: o njegovom naziranju na islamsku ženu i njen položaj po islamskoj nauci izloženog u njegovoj knjizi*, Štamparija Jovana Petrovića, Tuzla
16. Čolaković, Rodoljub (Bosanac R.) (1937), *Španija u plamenu*, Naklada Književni glas, Zagreb

17. Čolaković, Rodoljub (1944), *Oružana borba protiv okupatora i Draža Mihajlović*, Nova Jugoslavija, Beograd
18. Čolaković, Rodoljub (1946), *Govor u načelnoj debati o nacrtu Ustava*, Svjetlost, Sarajevo
19. Čubrilović, Vaso (1939), *Politička prošlost Hrvata*, Politika, Beograd
20. Čišić, Husein (1919), *Agrarno pitanje i pojam o socijalnoj pravdi naše demokratije*, vlastito izdanje (Štamparija Daniel & A. Kajon), Sarajevo
21. Čišić, Husein (1920), *Malo odgovora 'stručnjaku' iz agrarnog ministarstva Gj. M. Mariću*, vlastita naklada pisca (Hrvatska tiskara F. P.), Mostar
22. Čišić, Husein (1991), *Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija (1928-1945)*, Preporod, Sarajevo
23. Čišić, Husref (1938a), "O agrarnim odnosima i agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini", *Putokaz*, 2(7-8), 169-176.
24. Čišić, Husref (1938b), "Gazi Kemal Ataturk", *Putokaz*, 2(9-10), 233-235.
25. Čorović Vladimir (1933), *Istorija Jugoslavije*, Narodno delo, Beograd
26. Defterdarević, Nafis (1939), "Bosna i Hercegovina u mraku", *Putokaz*, 3(1-2-3), 262-276.
27. Dizdarević, Abdullatif (1929), *Ženska prava*, s. n., Zagreb
28. Dizdarević, Abdullatif (1936), *Bosansko-hercegovački muslimani Hrvati*, Tisak Nadbiskupske tiskare, Zagreb
29. Dizdarević, Abdullatif (1937), *Demokracija naših dana*, Štamparija Grafika, Zagreb
30. Dizdarević, Abdullatif (1939), *Njemačka u naponu snage*, Tiskara Kuzma Rožmanić, Zagreb
31. Dizdarević, Abdullatif J. (1933), *O muslimanskoj ženi i njenoj emancipaciji: odgovor gosp. dr. Muhamedu Begoviću*, Štamparija Risto J. Savić, Sarajevo
32. Dizdarević, Zija (2004), "Pismo Zije Dizdarevića Miroslavu Krleži", *Sarajevske sveske*, 3(6-7), 454-465.
33. Dobrača, Kasim (1937), "Porijeklo i prvi oblik vjere u Boga". *Novi behar*, 11(3-4), 33-36.
34. Đozo, Husein (1937), "Da li je problem panislamizma i uspostave hilafeta jedini put progresu muslimana ili je to samo puka utopija", *Novi behar*, 11(17-19), 266-269.
35. Fejzić, Elvis (2012), "Political Thought in Bosnia and Herzegovina During Austro-Hungarian Rule, 1878–1918", *East Central Europe*, 39(2-3), 204-236.

36. Fejzić, Elvis (2020), "Političke atribucije i struktura Narodne Republike Bosne i Hercegovine", u: Miodrag N. Simović, Mirko Pejanović, Zijad Šehić (ur.), *75. godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a: Uloga Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u društvenom i političkom razvoju Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 31-41.
37. Fejzić, Elvis (2023), "Contemporary Politics in Bosnia and Herzegovina: Historical Determinants and Political Experiences", *Eurasian Research Journal*, 5(2), 49-60.
38. Filandra, Šaćir (1998), *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo
39. Glumac, Dušan (1918), *Republika ili monarhija*, Bosanska pošta, Sarajevo
40. Grbić, Ilija (1935), *Udžbenici – Deca – Život, 'Vrčec' i dr.*, Sarajevo
41. Hadžić, Osman Nuri (1925), "Muslimanska versko-prosvetna autonomija u Bosni i Hercegovini i pitanje Carigradskog Halifata", *Gajret* 9(7), 97-99; 9(8), 115-118; 9(9-10) 145-147; 9(11), 173-174; 9(12), 186-188, 9(15), 230-231; 9(16), 244.
42. Hadžić, Osman Nuri (1931), *Muhamed i Koran: Kulturna istorija Islama, Deo I*, G. Kon, Beograd
43. Handžić, Mehmed (1940), *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo
44. Hodžić, Samija (1937), "Prodaja djevojaka", *Putokaz*, 1(1), 25-27.
45. Hotić, Alija (1918), *Megju Moskvom i Parizom: Političko-socijalna studija*, Izdanje Nikole Pijukovića, Sarajevo
46. Imamović, Mustafa (2003), *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 3. dopunjeno i redigirano izdanje, Magistrat - Pravni Fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
47. Išek Tomislav (1981), *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Svjetlost, Sarajevo
48. Išek Tomislav (1991), *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941.*, Institut za istoriju, Sarajevo
49. Jakšić, Jovo (1918), *Socijalistička internacionala i svjetski rat: pogledi na savremena pitanja*, Glas slobode, Sarajevo
50. Jahić, Adnan (2015), *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju - Naučnoistraživački institut 'Ibn Sina', Zagreb - Sarajevo

51. Karabegović, Ibrahim (1973), *Radnički pokret Bosne i Hercegovine između revolucionarne i reformističke orijentacije (1909-1929)*, Svjetlost, Sarajevo
52. Kikić, Hasan (Alija Korjenić) (1937a), "O demokraciji", *Putokaz*, 1(3-4), 84-86.
53. Kikić, Hasan (Alija Korjenić) (1937b), *Šta se događa u Španiji*, Mala knjižnica 'Selo govori', Koprivnica
54. Kršić, Jovan (1979), *Sabrana djela*, Svjetlost, Sarajevo
55. Krulj, Uroš (1920), *Važnost higijene za državu i naciju*, Zdravstveni odsjek za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo
56. Krulj, Uroš (1925), *Politika i rasa: (rasni nacionalizam)*, pisac, Sarajevo
57. Krulj, Uroš (1928), *Kriza parlamentarizma i njegova reforma*, prerađeno i dopunjeno izdanje, S. B. Cvijanović, Beograd
58. Krulj, Uroš (1934), *Senatski govori*, Knjižara S. B. Cvijanovića, Beograd.
59. Krulj, Uroš (1935), *Naša saobraćajna (željeznička) politika*, Knjižara S. B. Cvijanovića, Beograd
60. Krupić, Safet (1937), "Današnjica i mi", *Putokaz*, 1(1), 3-7.
61. Kulenović, Skender (1938), "Stara Evropa", *Putokaz*, 2(9-10), 222-230.
62. Kurtagić, Fadil (1927), *Intelektualni radnici i radnički pokret: (predavanje održano 15. januara 1927. u Kulturno prosvjetnom odsjeku Radničke komore zagrebačke)*, vlastita naklada, Zagreb
63. Kurtović, Šukrija (1914), *O nacionalizovanju muslimana*, autor (štampanje 'Naroda'), Sarajevo
64. Kurtović, Šukrija (1919), "Ideja Jugoslovenstva", *List Budućnost*, 1(2)
65. Lapčević, Dragiša (1919), *O agrarnom problemu*, Glas Slobode, Sarajevo
66. Lapčević, Dragiša (1925), *O našim muslimanima (sociološke i etnografske beleške)*, G. Kon, Beograd
67. Lapčević, Dragiša (1926), *Iz bosanske privrede*, Radnička komora za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo
68. Ljubunčić, Salih (1925), *Vidovićeva škola kao kulturno-etički i socijalno-pedagoški pokret*, Uzgajatelj, Sarajevo
69. Ljubunčić, Salih (1937a), *Dr. Ante Radić o bosanskohercegovačkim muslimanima*, Kalendar Narodna uzdanica, Sarajevo
70. Ljubunčić, Salih (1937b), "Stjepan Radić o islamskoj kulturi", *Novi behar*, 11(9-11), 130-132.
71. Markušić, Josip (Hranić Vojislav) (1911), *Kmetovsko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Vogler i drugovi, Sarajevo

72. Masleša, Veselin (1945), *Mlada Bosna*, Kultura, Beograd
73. Mitrinović, Čedomil (1926), *Naši Muslimani: studija za orijentaciju pitanja bosansko-hercegovačkih muslimana*, Biblioteka 'Društvo', Beograd
74. Mulalić, Mustafa A. (1936), *Orijent na zapadu: Savremeni kulturni i socijalni problemi muslimana Jugoslovena*, Štamparija 'Grafički institut' knjižare 'Skerlić', Beograd
75. Pejanović, Mirko (2015), *Država Bosna i Hercegovina i demokratija*, University Press - Magistrat izdanja, Sarajevo
76. Pilar Ivo (1918), *Politički zemljopis hrvatskih zemalja: Geopolitička studija*, Komisionalna naklada 'Hrvatske Knjižare', Sarajevo
77. Pilar, Ivo (L. von Südlund) (1990), *Južnoslovensko pitanje: Prikaz cjelokupnog pitanja*, Hrvatska demokratska stranka, Varaždin
78. Prica, Ognjen (D. Kovčić) (1941), *Politički rječnik*, Knjižara Odjek, Zagreb
79. Prica, Ognjen (1960), *Izbor članaka*, Kultura, Beograd
80. Ramić, Rizo (1937), "Tri generacije književnika Muslimana", *Putokaz*, 1(1-2), 20-25, 42-49.
81. Ramić Rizo (1956), *Ilija Grbić: književnik – borac*, autor, Sarajevo
82. Ramić, Rizo (1961), *Na putevima slobode: Eseji i kritike o književnicima borcima i izbor njihovih radova*, Svjetlost, Sarajevo
83. *Rezolucija ZAVNOBiH-a* (1943), Mrkonjić Grad, 25-26. novembar 1943. godine (original).
84. Sarajlić, Šemsudin (1926), *Nova Turska: sa više tabela i 1 kartom*, Hrvatska tiskara, Sarajevo
85. Sarajlić, Šemsudin (1935), *Mi i bližnji Istok: aktuelna pitanja o iskorišćenju dobara i o izvozu jugoslavenskih proizvoda*, autor, Sarajevo
86. Sarajlić, Šemsudin (1921), *Naša ekonomska organizacija*, preštampano iz 'Pravde' – Štamparija D. & A. Kajon, Sarajevo
87. Sarajlić, Šemsudin (1933), *Šta da činimo dok kriza traje?*, Nova tiskara Vrčak i dr., Sarajevo
88. Sladović, Eugen (1926), *Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd
89. Sladović, Eugen (ur.) (1937), *Selo i seljaštvo: studije i članci*, Pregled, Sarajevo
90. Slijepčević, Pero, (ur.) (1921), *Spomenica Vladimira Gaćinovića*, izdali prijatelji i drugovi (Štamparija Petra N. Gakovića), Sarajevo

91. Slijepčević, Pero (1923), *Uloga žene u našoj kulturi: jedno predavanje*, P. N. Gaković, Sarajevo
92. Spaho, Mehmed (2001), "Zašto smo protiv centralizma?", *Godišnjak BZK Preporod*, 1(1), 180-182.
93. Stojanović, Nikola (1920), *Seljačka demokratija*, N. Stojanović, Sarajevo
94. Sulejmanpašić, Dževad (1918), *Muslimansko žensko pitanje: jedan prilog njegovu rješenju*, autor (Daniel & A. Kajon), Sarajevo
95. Sulejmanpašić, Dževad (1933), *Slobodna misao i hikmetovština: dva gledanja na naše muslimanske verske i socijalne probleme*, Gaj, Zagreb
96. Sulejmanpašić, Dževad (1936), *Žurnalizam razarač čovečanstva: i novinstvo sa najmanjom merom žurnalizma*, Gaj, Zagreb
97. Šahinović, Munir Ekremov (1933), *Muslimanska ekonomska obnova*, Muslimanska knjižnica 'Naša pitanja' 1, Sarajevo
98. Šahinović, Munir Ekremov (1939), *Turska – danas i sutra: prosjek kroz život jedne države*, Muslimanska svijest, Sarajevo
99. Šnajder, Marcel (1986), *Izabrana djela*, Svjetlost, Sarajevo
100. Trencsenyi, Balazs, Michal Kopeček, Luka Lisjak Gabrijelčić, Maria Falina, Monika Baar, Maciej Janowski (2018), *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume II: Negotiating Modernity in the 'Short Twentieth Century' and Beyond, Part I: 1918-1968*, Oxford University Press, Oxford
101. Truhelka, Ćiro (1918), *Nekoliko misli o rješenju bosanskog agrarnog pitanja*, Hrvatski dnevnik, Sarajevo
102. Truhelka, Ćiro (1934), *O porijeklu bosanskih muslimana*, s. n., Sarajevo
103. Zgodić, Esad (2022), *Ideja bosanske nacije i druge teme*, 2. dopunjeno izdanje, Dobra knjiga, Sarajevo

POLITICAL THOUGHT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA BETWEEN THE TWO WORLD WARS: PRIMARY DETERMINANTS, CONTEXTUAL EXPERIENCES, AND THEMATIC ORIENTATIONS

Summary:

Political thought between the two world wars in Bosnia and Herzegovina was marked by substantive educational activity and production with pan-political characteristics. For this reason, it is important to investigate to what extent the thematic focus of Bosnian political thought at that time corresponds to the most significant contextual events in the domestic and extra-national spheres of politics. The theoretical approach that indicates that political activity, behavior, and thinking are determined by challenging contextual determinants represents one of the classic and fundamental research models in political science. Nevertheless, the achieved level of political awareness, the development of political culture, and the established system of government in a specified state context can significantly influence the thematic range of political opinion as well as the participation of citizens in the political process. Therefore, it is necessary to take into account the mentioned contextual and variable determinants in the analysis of the thematic orientation of Bosnian political thought in the period between the two world wars. The dominant narratives and thematic preoccupations in Bosnian political thought at the time will be identified and detected, after the research is conducted, and their compatibility with the key political challenges will be examined.

Keywords: political thought; Bosnia and Herzegovina; state power; ideology; politics

Adresa autora
Author's address

Elvis Fejzić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
elvis.feizic@fpn.unsa.ba